

רבי יוסף קמחי, ספריו והשפעתו

מאת

יעקב גיל

הקדמה

רבי יוסף קמחי, חברו של רבי אברהם אבן עזרא, חי במאה הי"ב; היה מחכמי ספרד, ידע על בורייך את חכמת הדקדוק העברי, הבלשנות העברית והפרשנות למקרא, שנוצרו בבבל, בצפון אפריקה וביחוד בספרד, ועל פי רוב בלשון הערבית, מהמאה העשירית ועד ימיו. בגלל הרדיפות שבהן נרדפו אז יהודי ספרד על ידי כת האלמוהדין (=המייחדים) הקנאים המוסלמים, ברחו משפחות יהודיות רבות מספרד לארצות אחרות, וביניהן אביו של הרמב"ם, רבי אברהם אבן עזרא ועוד. גם רבי יוסף קמחי היה מוכרח לקחת את מקל הנדודים ולעזוב את ארץ מולדתו ספרד ולעבור לדרום צרפת, פרובינציה. הוא התיישב בעיר נרבונה, שהיתה אז מרכז לחכמים ולסופרים.

בנרבונה עסק רבי יוסף קמחי בהוראת תנ"ך, לשון עברית ותלמוד, ואת רוב זמנו הקדיש לחיבור ספרי דקדוק, בלשנות, פרשנות, ויכוחים עם הנוצרים ופיוטי תפילה.

מכיון שידע היטב ערבית, ומכיון שכתב כל ספריו עברית, לכן — כמו חברו רבי אברהם אבן עזרא — העביר גם הוא את חכמת ישראל הספרדית, שנכתבה בערבית, אל יהודי אירופה הנוצרית, שלא ידעו ערבית, והאיר את עיניהם במדעי הדקדוק, הבלשנות והפרשנות.

"ספר הזכרון" שלו הוא הספר המדעי השיטתי, המסודר והשלם בדקדוק, שנכתב עברית בימי הביניים והכניס מהפכה בהבנת התנועות העבריות.

"ספר הגלוי" שלו הוא אוצר בלום של חידושים מעניינים בבלשנות ובפרשנות, הוא מוכיח את טעויותיהם של מנחם בן סרוק ושל תומכיהם יעקב תם.

פירושו למשלי ולאיוב הם פילולוגיים חריפים ומלאי חידושים פרשניים ובלשניים. והם הגיעו לידינו בשלמות.

רבי יוסף קמחי חיבר פירושים לרבים מספרי המקרא, שאבדו במשך הדורות, ורק שרידים מהם נשארו בספרי בנו רבי דוד קמחי ובספרי תלמידיו שומעי לקחו. רבי יוסף קמחי היה הראשון, שחיבר ספר ויכוחים עם הנוצרים בשם "מלחמת חובה", שממנו שאבו ידע רוב המתווכחים היהודים. פיוטית-תפילה שלו ברוחם של משוררי ספרד, נאמרים עד היום בקהילות ספרדיות.

שני בניו של רבי יוסף קמחי: הבכור רבי משה והצעיר רבי דוד, שאבו מתורת אביהם והעבירוה לדורות הבאים, וביחוד עשה כן רבי דוד קמחי, שנתפרסם בספרו הדקדוקי "מכלל", במילונו "שרשים" ובפירושו למקרא.

ספריו של רבי יוסף קמחי בפרשנות המקרא וגורלם

מאת

יעקב גיל

א. ספריו

לפי עדותו של רבי שלמה בן מלך, מחבר ילקוט הפירושים למקרא "מכלל יופי"¹, א, פירש הריק"ם את כל ספרי המקרא. לנו ידוע על פירושו לספרים אלה:

1. פירוש לחומש בשם "ספר התורה". השם הזה לקוח מדברים ל"א, כו ויהושע א', ח. הפירוש הזה ידוע לנו רק בשמו, כי כתב היד אבד. רק קטעים מועטים ממנו קיימים בידינו. חלק מפירושו לפרשת "מקץ" נמצא בכתב-יד בספריית דה-רוססי², והדפיסו ד"ר ברליגר³ וגם תירגמו לגרמנית⁴. במקוון לתצלומים של כתבי יד עבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים נמצא פירושו לפרשת "ויגש" בכתב יד איטלקי מהמאה הי"ד⁵, וכן נמצא שם קטע מפירושו לפרשת "ויגש" בכתב יד⁶ אוקספורדי. בפירוש הריק"ם לאיוב⁷ נמצא-

אים 14 ביאורים של הריק"ם לבראשית, ושבעה — לשמות. בנו, הרד"ק⁸, מביא בשם אביו הריק"ם פירוש לבמדבר י"א, כב בלשון זו: "ופירש בו אדוני אבי, זכרונו לברכה, כן"⁹; המלה "בו" יכולה להיות מכוונת לפסוק הזה. או ל"ספר התורה" כולו. וכן הוא מביא א'⁹ בשם אביו פירוש לבראשית א', כו. גם הרמב"ן מביא¹⁰ את ביאורו זה של הריק"ם ל"נעשה אדם בצל-מנו" (בראשית א', כו). כן מביא מפירוש הריק"ם לתורה מחבר הספר "אמונה ובטחון", בפרקים כ"ג וכ"ו. רבי יעקב בעל ה"טורים" לחומש¹¹ מביא לעתים קרובות ביאורי הריק"ם לתורה. רבי יצחק הלוי בן יהודה¹², מחבר הקובץ "פענח רוא", מביא מפירושי הריק"ם לתורה. רבי אברהם זכות בספרו "יוחסין השלם"¹³ כתב: "הר'

1 אמשטרדם, ת"כ, בהקדמה.

2 מספר 166.

3 בקובץ "המגזין", ברלין, שנה א', 1881, עמוד 81.

4 בעתונו "Magazin", שנה א', מספר 6, וראה הערתו בענין זה ב"Magazin", שנת 1891, כרך XVIII, עמוד 208.

5 ספריית פרמה 166, ומספרו במקוון — 1391.

6 בודליאנה, אוקספורד, 2343, ומספרו במקוון 21407.

7 נדפס מכתב יד בודליאנה ב"תקות אנוש" על ידי שורץ ישראל, ברלין, תרכ"ח, 1867, עמודים 149—166, וראה ב"תקות אנוש" עמוד xvii.

8 "שרשים", ערך "מצא".

9 הפירוש הזה של הריק"ם מובא גם במדרש רבנו בחיי לתורה (סוף המאה ה-13). ובהערותיו של רבי יעקב אבן דנה ל"מכלל יופי" לבמדבר, י"א, כב.

9א פירוש הרד"ק לבראשית א', כו ו"מכלל", ליק, דף ז ע"א.

10 בפירושו לבראשית א', כו וב"מעשי ה'" ל"ד, ב.

11 נדפס שנית בהנובר, תקצ"ט, 1839.

12 ראה צונץ "Zur Geschichte und Literatur", עמוד 93.

13 הוצאת פיליפובסקי, לונדון ועדינבורג, תרי"ז, 1857, עמוד 224.

מפירושי הריק"ם לגביאים בפרושו¹⁵ לירמיה א', ית, כ"ג, א, וליחזקאל כ"ז, יא. בספר "צרור המור" לפרשת "בשלח" מובא פירושו של הריק"ם ליחזקאל כ"ז, יא. פירוש ירמיה לרבי יוסף בן יוסי נחמיאש, באמצע המאה ה-14, תלמיד הרא"ש, שפירש את רוב ספרי המקרא, מביא¹⁹ לירמיה א', א את זיהויו של הריק"ם לחלקיהו אבי ירמיהו (והדברים מובאים גם בפרוש הרד"ק לירמיה א', א בשם אביו), וכן הוא מביא את פירושו של הריק"ם למלה "מקל" שבירמיה א', יא. מלבד המובא את הנ"ל לא נמצא עד היום כתב יד המכיל פירושי הריק"ם לגביאים.

III. פירוש למשלי. נשתמרו שלשה כתבי

יד:

(1) כתב יד הבודליאנה בספריית אוקספורד, ולדעת המוציא לאור²⁰ את כתב היד הזה בשם "ספר חוקה", דוב בער מן דובראווא, ברעסליא, שנת תרכ"ח, 1868, נכתב כתב היד הזה²¹ עוד בימי הריק"ם: "היה העתק מכתב יד של הגאון, זצ"ל, שהיה מונח בביבליאטעק באקספארד זה קרוב לשבע מאות שנה, אשר בומן הזה היה הגאון ז"ל חי, כנודע". את כתב היד הזה ראו גם פרנקל ושטיינ-שניידר²² וגם ר' יהודה לייב דוקס²³. במכון לתצלומים של כתבי יד עבריים

יוסף קמחי עשה פירוש לתורה". הרב חיים יוסף איסר לבית גד הדפיס בספרו "חמשה [המאורות הגדולים]"¹⁴, פירוש על התורה לרבי יוסף קמחי ז"ל, שליטת מספרי הריק"ם, שנדפסו, ומספרי מחברים אחרים, אבל אין שיטה מדעית בליקוטי.

II. פירוש לגביאים בשם "ספר המקנה". אולי רק לגביאים ראשונים. השם הזה נקרא על יסוד האמור בירמיהו ל"ב, יד. גם הספר הזה אבד. רק מובאות אחדות ממנו הובאו על ידי פרשנים אחדים. הריק"ם הזכירו פעמיים בפרושו למשלי. פעם רא-שונה¹⁵, כשהוא מדבר על "משל" ועל "מליצה" בפרושו לפרק א', ו: "כאשר פי-רשתי ב"ספר המקנה", שפירשתי בו פירוש נביאים". ופעם שניה בפרושו¹⁶ למשלי כ', כח: "וכבר פירשתי מה הוא "חסד" ומה הוא "אמת" בספר זה ובספר "פירוש איוב" וב"ספר המקנה" בענין רחב הזונה". בנו, רד"ק, מביא לעתים קרובות מאוד את פירושי אביו לגביאים, אבל לא הזכיר אף פעם אחת במפורש את השם "ספר המקנה", ומפליא חוסר הזכרה זה!

רבי משה בן רבי יצחק בן הנשיאה ממדינת אנגלטירה, מחבר "ספר השהם", מביא פירושים מ"ספר המקנה"¹⁷. רבי מנחם בן שמעון מפס-קירה, תלמידו של הריק"ם, מביא

14 יוהאניסבורג, תשי"ג, 1952, עמודים לט—מח.

15 "ספר חוקה", עמוד ג', הוצאת דובראווא, ברסלוי, ו"קבוצת מאמרים", הוצאת פוננסקי, עמוד 201.

16 הפירוש הזה נמצא רק בכתב יד מינכן, שהועתק ב"קבוצת מאמרים" לגייגר, הוצאת פוננסקי, ורשה, תר"ע, 1910, עמודים 201, 202, ואילו ב"ספר חוקה", הוצאת דובראווע, דפוס ברסלוי, עמוד כ"ח — איננו.

17 ראה צונץ "Zur Geschichte und Literatur", עמוד 125.

18 נשתמר בכתב יד.

ראה דוקס ב"Orient 1847, מספר 33, ושנת 1848 מספר 14.

19 נמצא בספריית רייכלין בקרלסרוהה, סימן 63, בכתב יד, וראה "קבוצת מאמרים" לגייגר, עמודים 204, 217.

כך הוכיחו משה שטיינשניידר ב"המוזכיר", י"ב, בעמוד 124; לנדואר; ודוקס ב"אוצר נחמד", ב', וינה, תרי"ז, 1857, עמוד 75, שהפירוש שבקרלסרוהה אינו של הריק"ם, אלא של נחמיאש.

20 השווה גייגר "Zeitschrift für Wissenschaft und Leben" כרך VII, מעמוד 143 ואילך.

21 ראה בסיום ה"ספר חוקה", עמוד מ'.

22 האנציקלופדיה הגדולה של ערש וגרובר Ersch und Gruber, Sektion II, Heft 31.

חלק ב', מחברת ל"א, מדף 93 ואילך.

23 "Orient" לשנת 1850, כרך XI; "Litteraturblatt", 25, מעמוד 390 ואילך.

[4]

יעקב גיל

את פירוש משלי של הריק"ם על יסוד שלשת כתבי היד הנ"ל ולתקן את כל השגיאות ולמלא את כל החסר ולצרף מראי מקומות. השם "ספר חוקה" לא ניתן לפירוש הזה בידי רבי יוסף קמחי עצמו, וגם בכתב היד הבודליאני של הפירוש אין השם הזה רשום, רק בהקדמתו ל"ספר הגלוי", עמוד 4, הזכיר הריק"ם את השם הזה בהקשר הזה: "ועל (כנראה צריך לומר "וכל") אשר חננו אלהים מדע והשכל — חובה עליו לחזק (כנראה צריך לומר "לחוק") אותם על ספר להשאירם לבאים בעקבותיהם, כענין שנאמר: "בוא כתבה על לוח אתם, ועל ספר חקה, ותהי ליום אחרון לעד עד עולם" (ישעיהו ל', ח); וכן הביא הריק"ם ב"ספר הגלוי", עמוד 62, את המלה "לחוקה"; "לחוקה ולתורה" (אולי כוונתו ל"ספר חוקה", פירושו למשלי, ול"ספר תורה", פירושו לתורה), כן הזכיר הריק"ם את השם הזה בשיר, שהק"דים ל"ספר חוקה":

"אוהב מוסר לשמור חוקה

.....

עתה בוא כתבה על לוח לבך גם על ספר חוקה".

וחשב המוציא לאור, כי הריק"ם קרא את פירושו למשלי בשם "ספר חוקה", ולא ידע שזהו כתוב בישעיה ל', ח, ולכן השם "ספר חוקה" ניתן לפירוש על ידי המוציא לאור של הפירוש, דוב בער מדובראווה²⁶.

פירושו למשלי הוא האחרון שבין כתביו, ובכל אופן אחד האחרונים, ולכן מזכיר הריק"ם בפירושו למשלי את ספריו האחרים למקרא: "ספר המקנה" לנביאים²⁷, את פירושו לאיוב²⁸, וגם את ספרו הדקדוקי "ספר הגלוי" הזכיר בפירושו למשלי א', כב: "גזרנו עליו ב"ספר הגלוי"²⁹; בפירושו

בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים נמצא תצלום של כתב היד הזה, בודלי מספר 2343, ומספרו במכון 21407.

(ב) קיים כתב יד שני של פירוש הריק"ם למשלי מהמאה הי"ד, כתב יד גסטר בלונדון, מספר 714 (10721), ונמצא תצלומו במכון לתצלומים של כתבי יד עבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ומספרו 8036.

(3) קיים במינכן כתביד שלישי של פירוש הריק"ם למשלי בשלמותו, וסימנו 242. על הפירוש כתוב: "פירוש משלי להר"ר יוסף קמחי", ובסופו רשם הסופר "נגמר ביום ששי י"ג שבט, הק"צ" (1430). תצלומו נמצא בספרייה הלאומית.

שטיינשניידר קבע²², כי כתב היד הבודליאני הועתק בזמן מאוחר, והוא בתכלית הקיצור, ומתוכו נראה, כי נתקצרו בו דברי המחבר, ועל כן אין לסמוך עליו נגד דברי כתב יד מינכן הברורים והמתוקנים יותר. וגם המוציא לאור של כתב היד הבודליאני, דוב בער מדובראווה²⁴, העיד: "זהיה מוטע עה ומשובש, כאילו תיגוך דלא חכים כתבו, כי כמה תיבות, שהיו חסירים ויתירים, כמעט בכל מלה ומלה, צי"ד טר"ף טרף יוסף, ובי"ה עד מקום שידי מגה"ח, בטעות דמוכח וזיל קרי בי רב, הגהתי, והנותר סמכתי על המעיין, אם ימצא חסר או יתיר או חלו"ף בראי"ה טובה, שיבין בדעתו לבאר דברי רבנו בשלמותו". ואמנם "ספר חוקה", שהוציא דוב בער מן דוברעווע, מלא שגיאות וטעויות, נראות לעין ובלתי נראות, שהיו בכתב היד, ולא תיקן אותן המוציא לאור, ואולי גם המוציא לאור והמדפיס גרמו לשגיאות ולטעויות. כתב היד הוא גם חסר וגרוע²⁵, ולכן אני מתכוונן להדפיס מחדש

24 בסיום הספר, ה'ף מ'.

25 ראה האנציקלופדיה הגדולה של ערש וגרובה, חלק ב' מחברת ל"א מדף 93 ואילך. עפושטיין פירסם בעתון "Zeitschrift für Hebr. Bibliographie", עמוד 143, כרך v שיוני נוסחאות ותיוקנים ל"ספר חוקה" מתוך כתב היד שבמינכן.

26 ראה שטיינשניידר ב"המזכיר" חלק א, 86.

27 פרושו למשלי א', ו; כ, כח.

28 פרושו למשלי כ, כח.

29 נמצא רק בכתב יד מינכן של פירוש משלי ולא ב"ספר חוקה" של דובראווה.

"יד אבשלום"³⁷, למשל בתחילת הספר. בראש הספר הקדים המחבר, הריק"ם, כמו ביתר כתביו, שני שירי מבוא המדברים בשבח החכמה. לאחר השירים דן הריק"ם בזהויה מחברו של ספר משלי, והוא קיבל את דעת חז"ל, ששלמה המלך חיבר את משלי, כמו שחיבר את שיר השירים וקהלת.

iv. פירושו לאיוב.

פירוש זה כתב בנרבונה, בדרום צרפת, וההוכחה: הרבה לעזים בצרפתית. הוא חיבר אותו לאחר שתירגם את "מבחר הפני" גים" לרשב"ג בשם "שקל הקודש", כי הוא מביא ממנו בפירושו לאיוב תרומים. הוא חיבר אותו כנראה לפני "ספר הגלוי", כי ב"ספר הגלוי" הוא הביא פירושים רבים למקרא הנמצאים בפירושו לאיוב, כפי שהביא אתי בפרק על "ספר הגלוי".

הפירוש לאיוב נמצא בשני כתבי יד: האחד בספריית³⁸ הבודליאנה 1465 שבאוסט-פורד³⁹, ותצלמו נמצא בבית הספרים הלאומי בירושלים, מספר 16384. הוא מכיל פירושים מפרק א' עד פרק ל"ו פסוק ל. לקוי התל מפרק ל"ה פסוק כט. אין בו הקדמה ומבוא. הוא משובש במקומות אחדים. כהשלמה לו יכול לשמש קטע מפירוש הריק"ם לאיוב הנמצא בכתב יד בספרייה הממלכתית במינכן, והמכיל פירושים מפרק א' פסוק א עד פסוק כא (ומשם עד פרק ל"ד פסוק טז חסר), ומתחיל שוב לפרש

למשלי א', כח: "בארתי כל זה ב"ספר הגלוי"³⁰; בפירושו למשלי ט', א: "כבר פירשתיים באר היטב בפתיחת "ספר הגלוי"³¹; בפירושו למשלי י"ד, ל: "וכבר השיבתי עליו ב"ספר הגלוי"³². כן מזכיר הריק"ם בפירושו למשלי את ספרו "שקל הקודש" ומביא ממנו טורים שיריים, ובמקום אחד³² הוא קורא לו "ממלא השיר", ביטוי נדיר מאוד, המצוי רק במשלי ערב.

מן המחברים, שקדמוהו, הביא הריק"ם בפירושו למשלי דברים מחכמים אלה: רב סעדיה גאון, מנחם בן סרוק, הכרעותיו של רבנו תם, תרגומי רבי משה הכהן אבן ג'יקטילה, פיטן אחד (אולי רשב"ג), אשר בן מנחם³³ (שאינו ידוע ממקור אחר) ופירושים של מחברים רבים בעילום שם. המחברים המביאים מפירוש הריק"ם למשלי הם: בנו רבי משה, בנו רבי דוד בפירושו למקרא, עמנואל הרומי מן פְּרָמֵז (שאינו מזכיר את הריק"ם בשמו), מחבר "קב ונקי" (שכתב על הריק"ם ועל בנו רד"ק את המימרא המפורסמת: "ואדני הדקדוק ומפרשי המקרא, החכם ר' יוסף ור' דוד בנו, אשר עליהם ייאמר על דרך מליצת השיר³⁴: "אם אין קמה — אין תורה"), בנימין בן יהודה בוציקו מרומא³⁵, יוסף כספי, יוסף נחמיאש, למשל, פרושו³⁶ למשלי ג', ל הוא של הריק"ם; רבי שלמה בן מלך ב"מכלל יופי" בפירושו למשלי, למשל, פרק כ"ח ופרק ל"א, כא; הרב הדר"ן, רבי יצחק עראמה, בפירושו למשלי,

- 30 נמצא גם בכתב יד מינכן של פירוש משלי וגם בהוצאת דובראווא, עמוד י"ב, וזה נמצא ב"ספר הגלוי", בהקדמה, עמוד 1.
- 31 נמצא גם בכתב יד מינכן של פירוש משלי וגם בהוצאת דובראווא, עמוד כ"א, וזה נמצא ב"ספר הגלוי", עמוד 6.
- 32 נמצא ב"ספר חוקה", הוצאת דובראווא, עמוד ה'.
- 33 פירוש הריק"ם למשלי כ"ד, י"א, הוצאת דובראווא, דפוס ברסלוי, עמוד ל"ב, והעיד גייגר ב"קבוצת מאמרים", הוצאת פוזננסקי, ורשה, תר"ע 1910. כי הדברים האלה אינם בכתב יד מינכן של פירוש הריק"ם למשלי, ולכן הוא שיער שהם הוסיפו.
- 34 לקוח מפרקי אבות: "אם אין קמה — אין תורה".
- 35 ראה עליו בהקדמת בכר ל"ספר זכרון", עמוד vii, הערה 1.
- 36 הוצאת "מקצי נרדמים", 1911.
- 37 קושטה, 1565. וליפסיאה, 1859.
- 38 דוקס ראהו באוסף אופנהיים, מספר 625, ובקטלוג הבודליאני המודפס משנת 1826, מספר 1370.
- 39 "תקות אנוש" לשורץ, עמוד 166.

[6]

יעקב גיל

—102, מכתב היד שבמינכן, מספר 260. אברהם גייגר ב"קבוצת מאמרים", עמוד 206, הודיע, שכתב יד זה היה לנגד עיניו, ובו היה פירוש הריק"ם מן פרק ל"ד עד סוף הספר, ואלה דבריו: "ודע, כי בכתב היד הזה, רבי יוסף המבאר או הסופר המעתיק, חילק את איוב לכ"ט סדרים, לא כפי מספר פרקינו (המאוחרים), אשר הם מ"ב, ולא כפי סדרי המסורה, אשר מספרם רק ח', כי אצל המענה השלישי של אליהוא (פרק ל"ה) גרשם בגליון כתב היד: כ"ד; ואצל הוספת אליהוא (פרק ל"ו): ואצל מענה ה' את איוב מן הסערה (פרק ל"ח): כ"ו; מענה איוב (מ', ג); כ"ז; ועוד מענה ה' (מ', ו): כ"ח; ואצל מענה איוב (פרק מ"ב) גרשם בגליון: כ"ט, והוא האחרון. יש שינויי נוסח רבים בין שני כתבי היד האלה, ומהשוואתם נראה יתרונו של כתב יד מינכן על כתב יד בודליאנה, ולדעת עפנשטיין (שם) נכתב כתב יד בודליאנה בזמן מאוחר יותר, והמעתיק שינה וקיצר את הפירוש. למשל, כתב יד בודליאנה מתרגם את המלה "אד" שבאיוב ל"ו, כו לצרפתית "שול" בלע"ז" ³⁹, ואילו בכתב יד מינכן ⁴⁰ מובאת השוואה לערבית "בוכאר" ⁴¹, ובשרשים של רד"ק, ערך "איד", מובאת גם כן השוואה זאת לערבית, והתר"ג גום ללעז שם הוא "בפור" Vapor ⁴², וגם לשון המובאה של הריק"ם ב"שרשים" דומה לכתב יד מינכן יותר מאשר לכתב יד בודליאנה.

אי־דיוק אחר נמצא בכתב יד אוקספורד לגבי הפועל "חזו" באיוב כ"ד, א, שלא נתבארה בו ⁴³, אלא העתיקה כמו שהיא במקרא, ואילו ב"שרשים" של רד"ק, ערך "חזו", פירש בשם אביו: "חזו", כמו "גָּבַל",

מפרק ל"ד פסוק יז עד סוף הספר. יש בו הקדמה המתחילה במלים "יתברך ויתרומם". משני כתבי יד אלה ומפירושי איוב הפוזרים בספריו האחרים הרכבתי את הפירוש השלם של הריק"ם לאיוב, העומד לצאת לאור בקרוב.

הראשון, שהודיע על מציאותו של כתב יד המכיל פירוש איוב להריק"ם בספריה הבודליאנית באוקספורד, היה ר' יהודה ליב דוקס, בעתון "Orient", שנת 1850, ממספר 6 ואילך, ופירסם בו קטעים מהפירוש, בעמודים 22—23; 34—38; 91—93; 133—136; בשנת תרכ"ח, 1868, פירסם ר' ישראל שורץ בברלין את ספרו "תקות אנוש", ובו (עמודים 149—166) הדפיס את הפירוש הנ"ל של הריק"ם לאיוב פרקים א' — ל"ו, ל מכתב היד הבודליאני מספר 625 (בקטלוג הישן — מספר 1370), כתוב בצורה טובה, בלי תאריך.

אברהם גייגר פירסם ביקורת על ההוצאה הזאת בעתונו "Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben" שנה ז', עמוד 143.

אברהם גייגר ("קבוצת מאמרים", 205—206) היה הראשון, שהודיע על מציאותו של כתב יד המכיל פירוש איוב להריק"ם בספריית מינכן, מספר 260. הוא מכיל, לדברי גייגר, בלשונו: "רק חלק ממנו", והוא "מתחלתו כמעט עד סוף פרק א' פסוק כא... ופה נקראו עלים הרבה, ומתחיל אחריו מפרק ל"ד, יז עד תומו, ואמצעיתו נקרא מתוכו ונא בד".

הרב ד"ר שמעון עפנשטיין פירסם את פירוש הריק"ם לאיוב לפרק א', לפרק ל"ד, יז עד פרק מ"ב עם הערות בעתון "Revue des Etudes Juives", כרך ל"ז, עמודים 87

40 עפנשטיין ב"Revue, כרך 37, עמוד 93 והערה 8, וב"מונאטשריפט", כרך 40, שנת 1896, עמוד 175, הערה 7.

41 بخار = ארי מים. בהוצאת ונציה ונאפולי נדפס בטעות: "בוכר". ההשוואה הזאת נמצאת ב"שרשים" הערבי של גנאה, הוצאת נייבואר, אוקספורד, 1875, וכן רס"ג ב" کتاب איוב. הוצאת י' כהן, אלטונה, 1889, עמוד 79.

42 ראה הערת בינוטל לברכט מספר 2 בעמוד 12, שתיקן וקרא "בבור" = בפור = Vapor = ארים.

43 "תקות אנוש", עמוד 160.

לזו נמצא בבית הספרים הלאומי בירושלים מספר 17360. "הפירוש הזה נגרע בערכו מפירוש רבי יוסף קמחי על משלי ואיוב"⁴⁹. חלקים מפירוש זה מובאים על ידי בנו רד"ק בפירושו למקרא. לצד הפירוש של הריק"ם בדרך המשל והאליגוריה את עיקר המגילה הזאת כמכוון ליציאת מצרים נמצאים אים אצלו גם פירושים רבים על דרך הפשט. ר"ש עפענשטיין סבור, שהפירוש הזה אינו של הריק"ם.

יש אומרים⁵⁰ שבספרייה VIII—VII—VI של העיירה הספרדית אסקוריאל ליד מדריד נמצאים פירושי רבי יוסף קמחי לקהלת, לרות ולעזרא, והם מופיעים בקטלוג של ספריית אסקוריאל, אבל במכון לתצלומים של כתבי היד העבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים נמצאים מיקרופילמים של כתבי היד שבאסקוריאל הספרדית, ואין ביניהם פירושי רבי יוסף קמחי לקהלת ולרות ולעזרא.

סיכום

ב ו ד א ת אפשר לומר, שספרי המקרא שנתפרשו על ידי הריק"ם הם אלה, שנשת מרו בידינו, או הוזכרו על ידי המחבר עצמו, או על ידי המחברים שחיו בתקופתו, או בתקופה שלאחריו, אבל אין אנו יודעים, אם רבי יוסף קמחי פירש גם ספרים אחרים של המקרא, מלבד הספרים הנ"ל, והם לא נשתמרו בידינו, כדעתו של רבי שלמה בן מלך בהקדמתו ל"מכלל יופי", שהריק"ם פירש את כל המקרא, או שמסירתו אינה נכונה. פירושים לפסוקים יחידים רבים בכל המקרא נמצאים בספרי הדקדוק שלו "ספר

וכן הוא "מחוז הפצם" (תהלים ק"ז, ל) = גבול, וכן בערבי "חוז"⁴⁴, וכנראה רד"ק הוציא פירוש זה מפירוש ריק"ם לאיוב כ"ד, א החסר בכתב יד אוקספורד, חוז חוז. הסיכום הוא, ששני כתבי היד האוקספורדיים: האחד למשלי, והשני לאיוב, הם פחותי ערך מדעי לעומת שני כתבי היד שבמינכן: האחד למשלי, והשני — לאיוב. בפירושו לאיוב מזכיר הריק"ם רק את רב סעדיה גאון, למשל פרק ב', א, ו'ט ועוד. כנראה, לקח את הדברים מפירושו של רס"ג לאיוב בערבית. פירושו הרצינולי לשטן (פירושו לאיוב ב', ז, "תקות אנוש" 150) נמצא ב"האמונות והדעות" לרס"ג, מאמר א'. מתבירים אחרים אין הריק"ם מזכיר בפירושו לאיוב. את עצמו הוא מזכיר בפירושו לפרק כ"ב, כ - "ואני יוסף קמחי פירשתי" (פירושו לכ"ב, כ, "תקות אנוש", 160, ודוקס ב"אורייענט", 22).

בכתב יד עפענשטיין של פירוש הריק"ם לאיוב ישנה הקדמה, שבחלקה הראשון הוא כתב את המוסר ואת הלכה היוצאים מספר איוב. החלק הזה כתוב בחרוזים שקולים⁴⁵, והחלק השני מביע רעיונות דתיים ופילוסופיים על היסורים. רד"ק ב"שרשים" הביא פירושים לפסוקים רבים מתוך פירוש הריק"ם לאיוב, וכן מביא ממנו רבי משה הנקדן מאנגליה, מחבר "השהם". גם המחבר זא"ב (= זאת אמר בנימין)⁴⁶ בחיבורו "הגהות"⁴⁷ לאיוב, הביא פירושים מפירוש הריק"ם לאיוב.

v. פירוש לשיר השירים. בבודליאנה שבאוקספורד נמצא בכתב יד פירוש לשיר השירים המיוחס לרבי יוסף קמחי⁴⁸, ותצ-

44 וראה הפירוש הארוך של הרד"ק לתהלים ק"ז, ל.

45 ראה את הפרק "פיוטי הריק"ם ושיריו" שבספרי על רבי יוסף קמחי.

46 כתב הערות ל"ספר הגלוי", הוצאת מאתיאוס.

47 כתב יד בבודליאנה, אוסף אופנהיים, מספר 25.

48 ראה לייב דוקס ב"אוצר נחמד", חוברת ב', וינה, תר"ז, 1857, עמודים 76—77, וגייגר ב"קבוצת מאמרים", 208, וקטלוג נייבואר 2,341 וקודקס מרשל מספר 73. קטע קטן נמצא בספריה המלכותית בברלין (קטלוג שטיינשניידר 41).

49 דברי דוקס ב"אוצר נחמד" הנ"ל.

50 Wolf: "Bibliotheca Hebraea", III, 424

51 יצא לאור על ידי מתיאוס, ברלין, 1887.

52 יצא לאור על ידי בכר, "מקיצי נרדמים", ברלין, 1888.

[8]

יעקב גיל

ולאיו) נשאר בכתבי יד ונדפס רק במאה ה-19.

(ב) יהודי צרפת הדרומית, ארץ מגוריו החדשה, היו להוטים יותר מדי אחרי הפרשנות האגדית-מדרשית מיסודו של רבי משה הדרשן בנרבוניה, ולא הלכו אחרי פרשנותו המדעית של הריק"ם, שעסקה בפילולוגיה, במדע, בהגיון, בכיקורת וביפלוסופיה;

(ג) גם החקירה המדעית בדקדוק ובבלשנות, ששאף הריק"ם להנהיג בדרום צרפת, לא מצאה שם שדה-קליטה.

(ד) ליהודי צרפת הצפונית היו הבנה ויחס חם לפרשנות הפשט ולדקדוק מדעי, כפי שטיפחם הריק"ם, והיו מסוגלים לקלוט את ספריו, יותר מאשר יהודי דרום צרפת, אבל אצלם הוא הקדיח את תבשילו בהתקיפו את ה"הכרעות" של מורם ורבים הנערץ, רבנו יעקב תם, בספרו "ספר הגלוי", דבר שלא סלחו לו יהודי צרפת הצפונית, ועד לכך רבי בנימין מקנטרבורי, שהשיב להריק"ם בשולי "ספר הגלוי" תשובות מעליבות ומשמיות, מדה כנגד מדתו של הריק"ם כלפי רבנו תם, ולכן לא נקלטו ספריו הריק"ם גם בצפון צרפת.

(ה) בניו, רבי משה ורבי דוד, המשיכו לפעול בפרשנות למקרא ובדקדוק העברי ברוחו של אביהם, אבל בצורה עממית, קלה ונוחה, והם דחו והשכיחו את כתבי אביהם: "מהלך שביילי הדעת" של רבי משה קמחי וה"מכלל" וה"שרשים" והפירוש למקרא של רבי דוד קמחי נפוצו מאוד על חשבון כתבי אביהם.

(ו) הראב"ע, בן זמנו ובן ארצו של הריק"ם, דחה בספריו הדקדוק שלו ובפירושו שיו למקרא, המצטיינים בחריפותם, בקיצורם ובלשונם השנונה, את כתבי הריק"ם.

ולא רק בהדפסת ספריו ובקיומם בכתבי יד לא שפר מזלו של הריק"ם, אלא גם ברישום ספריו על ידי הביבליוגרפים היהודים והנכרים איתרע מזלו עד המאה ה-19: רושמי הספרים רשמו רק רשמיות קטועות על כתבי היד של ספריו הנמצאים בעולם. בוקסטורף האב, ברטולוצי, וולף,

זכרון⁵¹ ו"ספר הגלוי"⁵² ובפירושי בניו, רבי משה קמחי ורבי דוד קמחי.

"ספר הגלוי" מלא פרשנות מקורית למקרא. ב"כתבי הריק"ם" שלי, בפרק "פירושי הריק"ם למקרא", הבאתי כל פירושי למקרא הנמצאים ב"ספר זכרון", ב"ספר הגלוי", בספרי הריק"ם למקרא, ב"ספר הברית", בספרי הרד"ק ובספרי מחברים אחרים.

ב. גורל ספריו

"הכל תלוי במזל, ואפילו ספר תורה שב"היכל", ולפירושי הריק"ם למקרא, אף על פי שנכתבו בעברית, לא היה אותו מזל, שהיה לפירושי רש"י, הראב"ע, הרד"ק ואחרים, שנכתבו בעברית ונתפשטו ונפוצו בישראל, ואילו פירושי הריק"ם לא נתפשטו בישראל, ולכן נשכחו, ולכן רבים מהם אבדו עד היום, ואלה שלא אבדו, נשארו בספריות בכתבי יד מועטים, לרוב בלתי מוגהים, ולא נדפסו עד היום.

רבי יוסף קמחי הוריש לעם ישראל שתי מתנות: (1) שני בנים חכמים: רבי משה ורבי דוד; (2) יצירות דקדוקיות ופרשניות חשובות. לגבי המתנה הראשונה שפר מזלו של הריק"ם, ובמשך מאות השנים, שעברו מיום מותו ועד היום, בניו ידועים ומפורסמים מאוד בין יהודים ולא יהודים, וביחוד רד"ק⁵³, ואילו לגבי המתנה השניה לא שפר מזלו, וספריו לא נדפסו עד שנת 1868 (תרכ"ח), בה הופיע בדפוס בפעם הראשונה פירושו למשלי "ספר חוקה", וב-1887 (תרמ"ז) הופיע בדפוס בפעם הראשונה "ספר הגלוי" שלו, ובשנת 1888 (תרמ"ח) הופיע בדפוס בפעם הראשונה "ספר זכרון" שלו.

מה הן הסיבות האקטואליות לאבדנם ולישיכתתם של ספריו הריק"ם, מלבד חוסר "מזל"?

(א) פירושי למקרא לא נדפסו ב"מקראות גדולות" במאות ה-15—16 כפי שנדפסו פירושי רש"י, ראב"ע, רד"ק ואחרים, ולכן נשכחו, וחלק אחד אבד, וחלק אחר (למשלי

53 "ספר יוחסין השלם" לרבי אברהם זכות, הוצאת פיליפובסקי, לונדון ועדינבורג, עמוד 224, כתב: "והרי דוד בנו היה חכם יותר מאביו", וכן כתבו רבי גדליה אבן יחיאל ב"שלשלת הקבלה", דף נ"ה, ע"א, ורבי יחיאל הילפרין ב"סדר הדורות" ואחרים.

ושמום בספריהם, לפעמים בשם הריק"ם, ולפעמים בלי הזכרת שמו, וכשנשכחו ספרי האב, הם המשיכו את קיומם בספרי הבנים והתלמידים, שהועתקו הרבה ונדפסו הרבה. וגם באותם הימים, שבתו הדפוס היו מוע"טים, ורק ספרים מועטים זכו לראות אור הדפוס, היו ספרי רבי משה ורבי דוד קמחי בין הראשונים שנדפסו פעמים רבות. אפילו ספר הדקדוק "מהלך שבילי הדעת" של רבי משה קמחי, הדל בכמותו ובאיכותו, זכה למהדורות רבות. וגם פרושיו למשלי ועזרא, שנתייחסו לראב"ע, נדפסו בכל ה"מקראות הגדולות", והם הנציחו את ספרי הריק"ם.

דהירוסה, רבי שבתי משורר בס, רבי יחיאל היילפרין, רבי יצחק אייזק בן יעקב ואחרים רשמו בספריהם הביבליוגרפיים דברים מועטים, ולפעמים בלתי נכונים, על ספרי הריק"ם. הם אפילו לא זיהו לפעמים את תוכן כתבי היד של הריק"ם ורשמו אודותם דברים זרים ומשונים. רק מאמצע המאה ה-19 ואילך התחילו דוקעס, גייגר, נייבואר, שטיינשניידר ואחרים לחפש בעולם את כתבי היד שלו ולזהותם.

אבל פירושי הריק"ם נשארו לנצח בספרי בניו ותלמידיו, שהשתמשו בספריו והוציאו מהם פירושים מזהירים וחוקי לשון טובים